कर्मकाण्डसंस्कारविज्ञानम्

प्रधानसम्पादकः
प्रो. अर्कनाथचौधरी

सम्पादकः
डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

सहसम्पादकः
डॉ. अश्विन का. राजगोरः

कर्मकाण्डसंस्कारविज्ञानम्

(महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, श्रीसोमनाथसंस्कृतियुनिवर्सिटी, तथा सन्तश्री सन्ध्यागिरिबापुसंस्कृतवेदविद्यालयः, इत्येषां संयुक्ततत्त्वावधाने समायोजिता त्रिदिवसीया अखिलभारतीयवेदसङ्गोष्ठ्यां प्रस्तुतशोधपत्राणां संग्रहः)

आयोजकसंस्थाः

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्
सन्तश्री सन्ध्यागिरिबापुसंस्कृतविद्यालयः

संरक्षकाः

पू. सन्तश्रीभगवद्गिरी बापु
प्रो. अर्कनाथचौधरी
प्रो. विरूपाक्षजडिपालः

प्रकाशकः

डॉ. महेन्द्रकुमार अं. दवे
कुलसचिवः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी
राजेन्द्रभुवन रोड, वेरावलम्–३६२ २६६.

ISBN : 978-93-83097-23-4

प्रतिलिपयः – ५००
प्रकाशनवर्ष–२०१७
प्राप्तिस्थानम् – सन्तश्री सन्ध्यागिरिबापुसंस्कृतवेदविद्यालयः,
सामख्याली, कच्छ, गुजरातम् तथा
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, राजेन्द्रभुवन रोड, वेरावलम्–३६२ २६६.

मुद्रणम्:

जलाराम ग्राफीकस अेन्ड ओफसेट
परमहंस अेपार्टमेन्ट के पास, होटल कावेरी के पीछे,
अेस टी रोड, वेरावल - ३६२ २६६.
फोन : (०२८७६) २२१८६१

सामाजिकजीवने उपनयनसंस्कारस्यावश्यकता

डॉ. महेन्द्रकुमार अं. दवे

मानवजीवने संस्कारा: अत्यधिकं आवश्यकं वर्तन्ते । संस्कारस्य विविधा: अर्था: भवन्ति यथा मीमांसका: कथयन्ति यत् प्रोक्षणादिजन्य संस्कारो यज्ञाङ्गपुरोडाशादिकस्य विधिपूर्वकं शुद्धिनाम संस्कार: ।[1] अद्वैतवेदान्तिन: कथयन्ति यत्- स्नानाचमनादिजन्या: संस्कारा: देहे उत्पद्यमानानि तदभिधानानि जीवे कल्प्यन्ते ।[2] संस्कारशब्दै: धार्मिकक्रियया सह दैहिक-मानसिकबौद्धिक परिष्करणस्यापि आवश्यकता प्रतिभाति । मनुस्मृत्यां कथयति यत्-

वैदिके कर्मभि: पुण्यै: निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्य: शरीरसंस्कार: पावन: प्रेत्य चेह च ।।[3]

एवं योगसूत्रे व्यासभाष्ये शरीरशुद्धिविषयकं संस्करणस्य विषये प्रकाशयति । यथा- "कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदु: ।[4]"4 ते मानवस्य शारीरिरकीं मानसिकीं चोभयविधां स्थितिं द्योतयन्ति । संस्कृतो मानवो योग्याम् उचिताञ्च प्रतिष्ठामश्नुते । नैके प्रारम्भिका विचारा: धार्मिका: क्रियाकलापा:, तदनुगामिनो बहवो नियमा: आचार्यपद्धतिश्चेति सर्वमिदं संस्कारेषु समाविष्टं वर्तते । इमे संस्कारा: अनौपचारिकं शरीरसंस्कारमेव नोदिशन्ति अपि तु संस्कार्यजनस्य समग्रं व्यक्तित्वं परिष्कृत्य तं शोधयन्ति पूर्णताञ्च प्रापयन्ति । संस्कारै: अन्त:करणं शुद्ध्यति । ते मानवं पापाद् अज्ञानाच्च निवार्य आचारविचाराभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां च संयोजयन्ति । संस्कारै: वस्तुन उत प्राणिनोऽधिकं संस्करणम् , परिमार्जनम्, उपादेयकरणमेव प्राधान्येन उद्दिश्यते । अर्थात् संस्कारा: पात्रतां समुद्भावयन्ति । सभ्यताया:, संस्कृत्या:, प्रज्ञायाश्च विकासेन सहैव अस्माकं मनीषिणो मानवजीवनं अधिकाधिकं क्षमतासंपन्नं संवेदनशीलं, भावप्रवणम्, उपयोगि च विधातुमेव संस्काराणाम् अनिवार्यतां स्वीचक्रु: ।

अन्येषां प्राणिनामपेक्षया मानव: सर्वश्रेष्ठ: प्राणी वर्तते । मानवशिशौ जन्मन: प्राग् गर्भे एव संस्काराणां बीजारोपणमारभते । जन्मोत्तरं विविधै: संस्कारै: मनोबुद्ध्यो: विकसितत्वात् संस्काराणाम् आवश्यकता वर्तते । जडपदार्थानां पुनरोद्धारोऽपि संस्कार उच्यते । संस्कारा: मानवस्य शारीरिक दोषान् अपाक्रियन्ते । शरीरे केचन मला: भवन्ति तथैव क्षात्रोचितकर्म परित्यज्य क्षत्रियै: भिक्षाचरणं तेषां कृते मलो वर्तते । तथैव विप्रै: वेदशास्त्रविरुद्धं आचरणं तेषां कृते मलो वर्तते ।

यथा महाभारते उक्तम् "क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्याश्रुतं मलम् ।[5]" एतेषु केचन सत्कर्मानुष्ठानात्मका संस्कारा: अज्ञानादिदोषान् अपनयन्ति । अपराणि च विशिष्टसंस्कार कर्माणि शुचितासद्विद्यात् अतिशयाधानं कुर्वन्ति । संस्कारै: न केवलं शारीरिकी शुद्धिरेव किन्तु आत्मशुद्धिरपि संभवति अत: एव "ब्राह्मीयं क्रियते तनु: । इति महर्षे: मनो: उक्तिरपि सङ्गच्छते । तर्हि भगवता मनुना जन्मना जायते शूद्र: संस्काराद् द्विज उच्यते ।।" इति कथयित्वा जन्मकाले प्रत्येकं मानव: शूद्रो भवन्ति ते संस्कारै: एव शुद्धो भवति । संस्कारां तु अनेका: सन्ति किन्तु षोडशैव संस्कारा: सर्वत्र प्रसिद्धा दृश्यन्ते । तेषु संस्कारेषु उपनयनसंस्कार: अति महत्त्वपूर्णोऽभिमन्यते । संस्कारोऽयं मुख्य: शैशिकसंस्कारो वर्तते । अनेन संस्कारेण जातकस्य सामाजिके जीवने पदार्पणं भवति । समाजे सामुदायिककर्तव्य:, संस्कृते: - सभ्यतायाश्च संरक्षणम् इत्थं बहुविधानि दायित्वानि अपेक्षते । व्यक्तौ सामाजिकताया: अभ्युदयाय शिक्षाया महत्त्वपूर्णं स्थानम् अवदानं च वर्तते । सांस्कृतिकतायां च मिथो घनिष्ठो सम्बन्धो वर्तते । पुरा हि मानव: सांस्कृतिकदृष्ट्या सक्षम आसीत् स एव सामाजिक इत्यभिमन्यते स्म । उभयविकासमापन्न एव समाजे समग्रान् अधिकारान् विशिष्टा: सुविधाश्च आदातुम् अधिकृत आसीत् । उपनयन संस्कारस्य माध्यमेन सांस्कृतिकदृष्ट्या सामाजिकदृष्ट्या च दीक्षितस्य मनुजस्य नूतनं जन्म जायते । अत उपनीतो द्विज इत्यभिधीयते ।[6] उपनयन संस्कारेणैव युवक: आर्यकन्यां विवोढुम् अर्हो भवति । ऋग्वेदे विद्याध्ययनम् अनुदिश्य ब्रह्मचर्य शब्दो द्वि: प्रत्युक्तो वर्तते - ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विष: स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।।[7] तथा च कथयति -

युवा सुवासाः परिवीत आगात् स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः ।।[८]

अथर्ववेदेऽपि उपनयनं तस्य द्वितीयं जन्म मन्यते ।[९] तथा च जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिऋणर्वा जायते ब्रह्मचर्येणऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी ।[१०] इत्थं तैत्तिरीयसंहितायाम् ऋणत्रयस्य वर्णनक्रमे ब्रह्मचारी पुनश्च ब्रह्मचर्यम् इत्युभयोः पदयोः उल्लेखः प्राप्नोति । अथर्ववेदे सूक्तमेकं ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यस्य च प्रशंसापरं वर्तते । तत्र जीवने ब्रह्मचर्यस्य महत्ता प्रतिपादयति ।[११]

ब्राह्मणकाले उपनयनं सविधिसंस्कारत्वेन प्रतिष्ठामवाप । ब्रह्मचारी स्वत आचार्यमुपगम्य छात्रत्वार्थे इच्छां करोति । उपनिषद् काले ब्रह्मचर्यम् उत छात्रजीवनं सुप्रतिष्ठितम् सांस्थानिकम् स्वरूपं प्रोप्नोत् । आचार्यविना ब्रह्मविद्यायाः प्राप्तिर्न संभवति । गोपथब्राह्मणानुसारं सर्वेषु वेदेषु सम्पूर्णमधिकारं ४८ वर्षावधिकं छात्रजीवनम् अपेक्ष्यते । तदा ब्रह्मचारी आचार्यस्य कुले एव न्यवसत् सुविश्रुतः उद्दालकः आरुणिः पुत्रं श्वेतकेतुं ब्रह्मचारित्वेन वेदाध्ययनार्थं गुरुमुपगन्तुं तमभिप्रेरयन् ।[१२] तत्र स्वाध्याय अतिरिच्य गुरुसेवा, गोचारणम्, यज्ञीयकार्याणि आदीनां कर्मणां सम्पादनं तस्य दायित्वमासीत् । प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणाम् अध्ययनावधिः स्थिरीभवति । गृह्यसूत्रेषु कथयति यत् उपनयनं विना न कोऽपि द्विजत्वं आवहन्ति । उपनयनस्य अनेकाः अर्थाः भवन्ति यथा– उपनयन नाम ब्रह्मचारिग्रहणम्[१३] अध्ययनार्थम् आचार्यस्य उपसमीपं नीयते येन कर्मणा तदुपनयनमिति ।[१४] तथा अध्यनार्थम् आचार्यस्य उप समीपं नयनं उपनयनम् इति[१५] संस्कार रत्नमालायाम् कथयति यत् उपनयनं नाम यस्मिन् कर्मणि येन कर्मणा वा आचार्येण विद्यार्थं सुमुहूर्ते कुमारस्य स्वसमीपे नयनमिति ।[१६] आपस्तम्बोऽपि आह "उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ।"[१७] याज्ञवल्क्य आह यत् गुरुः शिष्यमुपनीय तं वेदं शौचाचारांश्च अध्यापयेत् –

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ।।[१८]

वैदिककाले शिक्षा खलु उपनयनस्य मूलप्रयोजनमासीत् । आचार्यस्य समीपे वटोः नयने अन्तर्भूतं कर्मकाण्डं गौणमासीत् । उपनयनम् आप्रथमं गुरोः समीपे नयनार्थमेव न सम्पाद्यते स्म, प्रत्युत वेदस्य प्रातिशाख्यम् अध्ययनाय वारंवारं एतदनुष्ठीयते स्म–

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कार्यमेवं न पतितो भवेत् ।।[१९]

याज्ञवल्क्यो वेदाध्ययनम् उपनयनस्य प्रमुखतमङ्गं मन्यते ।[२०] आपस्तम्ब भरद्वाजादयः सूत्रकारा अपि विद्यार्जनमेव उपनयने उपदिशन् ।[२१] मनुस्मृतौ कथयति यत् उपनयनेन शौचाचाराणाम् अग्निकार्यस्य सन्ध्योपासनस्य च शिक्षामेव उद्दिशति । यथा–

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ।।[२२]

उपनयनस्य अधिकारः शूद्रजातेः नास्ति इति महाभारते कथयति यत्–

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रूति गोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ।।[२३] एवं याज्ञवल्क्यस्मृतौ कथयति यत् – उपनयनकर्मणैव ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याश्च द्विज इति शब्दव्यपदेश्या जायन्ते । द्विजत्वं परिभाषमाणो याज्ञवल्क्यो न्यरूपयत् यत् मातुर्गर्भात् प्रथमं जन्म भवति, मेखलादीनां धारणात् परं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां द्वितीयं जन्म भवति ।[२४]

उपनयनस्य कालः विषये कथयति यत्- अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत एकादशवर्षं राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यमिति ।[२५] याज्ञवल्क्यानुसारं गर्भतो जन्मतो वा अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य, एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य, द्वादशे वर्षे च वैश्यस्य उपनयनमनुष्ठेयम् यथा-

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् ।

राज्ञामेकादशे चैके विशामेके यथाकुलम् ।।[२६]

गोभिलो कथयति यत् आषोडशाद्वर्षात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य आचतुर्विंशाद् वैश्यस्य ।[२७]

उपनयनसंस्कारः उत्तरायणेऽनुष्ठेयः ।[२८] वैश्यानाम् उपनयनं दक्षिणायनेऽपि कर्तुं शक्यते ।[२९] उपनयनसंस्कारस्य शुभकालः, तिथयः, वासराः, नक्षत्राणि, योगाः, मासाः विषयेऽपि शास्त्रे निहितमस्ति । तथा च मेखलाधारणात् परं ब्रह्मचारी यज्ञोपवीतं धारयति । उपवीतस्य विषये कथयति यत् यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् ।[३०] आचार्यः अग्रेरुत्तरस्यां पूर्वाभिमुख उपविशति । इत्थं ब्रह्मचारी आचार्य पवित्रं सावित्रीमन्त्रं श्रावयितुं निवेदयति । आचार्यः प्रथमं सावित्र्या एकपादमुपदिशति, तदनु पादद्वयमुपदिशति । सावित्र्या आदावन्ते च ओङ्कारम् अवश्यम् उच्चारयेत्-

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोङ्कतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ।।[३१]

तदनन्तरं कुलाचारानुसारं विधिविधानपूर्वकं यज्ञोपवीतं धारणीयः । भिक्षाचरणं ब्रह्मचारिणि एकं प्रमुखं कर्तव्यम् ।[३२] मेखलाधारणात् परं ब्रह्मचारी यज्ञोपवीतं धारयति । यज्ञोपवीतं उपनयनसंस्कारस्य सर्वप्रधानं अङ्गं वर्तते । यज्ञोपवीतस्य महिमा तैत्तिरीयाररण्यके उपवर्णिता- "यज्ञोपवीती सन् यो यज्ञं कुरुते यज्ञस्तस्य विस्सृत्वरो भवति, किन्तु यो न धारयति यज्ञोपवीतं तस्य राज्ञो नैवं भवति, परिधाय यज्ञोपवीतं ब्राह्मणो यत्किञ्चिन कुरुते यज्ञो वै स भवति । अतोऽध्ययनकाले यज्ञकाले आचार्यकरणकाले च यज्ञोपवीतं धारयेत् । मृगचर्मेण वस्त्रेण वा प्राचीनावीतिना संवीतिना च भाव्यमिति ।[३३] उपनयनावसरे बालकाय नववस्त्रप्रदानात्पूर्वम् आचार्येण येन मन्त्रेण तद् वस्त्रमभिमन्त्र्यते तत्रोच्यते यत् देव्योऽस्य वस्त्रस्य वयनरूपेण बुद्धिरिवावयन् ।[३४] भावनाचेयं वर्तते यदेतत् परिधास्यमानं वस्त्रं शिक्षयाः प्रतीकभूतं बुद्धेर्विकासे सहायकं भविष्यति । पारस्करगृह्यसूत्रे (२-२-७) वस्त्रपरिधानावसरे यो मन्त्र उच्चार्यते तत्राप्येतदुच्यते यदेतत् वस्त्रम्, अर्थात् तेन सह प्राप्स्यमाना शिक्षा, बालकस्य दीर्घायुष्ट्वं बलं तेजस्वितां चावक्ष्यति ।[३५] यज्ञोपवीत धारणावसरेऽपि यो मन्त्र उच्चार्यते तत्र लक्ष्यं वर्ण्यते दीर्घायुः प्राप्तिः, शोभनवीरता बलं वा तादृशं बुद्धिवैभवं येन सर्वेषु वेदेषु अधिकारः स्यात् येन च यशो वर्धेत ब्रह्मतेजश्च लभ्येत ।[३६] मेखलाबन्धनावसरेऽपि कौशिकसूत्रे (५६.१) उच्चार्यते तत्र मेखला तपसः श्रद्धायाः प्रतीकभूता मन्यते सा च प्रार्थ्यते यत् सा ब्रह्मचारिणि बुद्धिं मेघां च स्थापयेत् अथ च तपोभावनां सन्निवेशयेत् ऐन्द्रियं बलं च प्रदधात् ।[३७] तथैव च ब्रह्मचारिवेषावयवोऽजिनमपि ब्रह्मचारिणे एकस्मिन् पक्षे धारणशक्तिं ददाति, अन्यस्मिन् च पक्षे तं ज्ञानेन तेजस्विनं यशस्विनं च करोति ।[३८]

उपनयनसंस्कारांगभूतं समिधादानं प्रज्वलितसमिध इव ब्रह्मचारिणि ज्ञानदीप्तेराधानस्य प्रतीकम् । हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रे ब्रह्मचारिणा अधीयमानासु तिसृषु समित्सु ये त्रयो मन्त्राः उच्चार्यन्ते । तेषु दिव्यमेघावाप्तिप्रार्थना क्रियते ।[३९] वस्तुतः मनुष्यजन्मनि मेधैव पशुभिः भिन्नो विशिष्टो गुणो वर्तते । तदवाप्तिश्च शिक्षायाः प्रमुखमुद्देशम् । मेधया शारीरिकबलेन चान्यामपि सर्वविधां समृद्धिं मनुष्यः शक्नोत्यासुम् । अत एवाधिकांशगृह्यसूत्रेषु समिधादानकर्मणि विनियुक्ते मन्त्रे दीर्घायुः, तेजः, दानशक्तिः, मेधा, सन्ततिः, पशुसमृद्धिः, ब्रह्मवर्चसम्, अन्नभक्षणम्, पूर्णस्वास्थ्यं प्रार्थ्यते ।[४०] इत्थं जवीनोपकारकं शिक्षयाः विशेषसंस्काराः अपि उपनयनसंस्कारेण लभ्यन्ते ।

सन्दर्भसूची :-

१. वाचस्पत्यम्–बृहदभिधानम्–५–पृ. ५१८८

२. वाचस्पत्यम्–बृहदभिधानम्–५–पृ. ५१८८

३. मनुस्मृतिः – २.२६

४. योगसूत्र व्यासभाष्यः –२.५

५. महाभारतम् – क. प. ·– ४५.२३

६. मातुयदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशास्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ।। – याज्ञवल्क्यस्मृतिः १.३९

७. ऋग्वेदः १०.१०९.५

८. ऋग्वेदः ३.८.४

९. आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः ।

तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ।। – अथर्ववेदः–११.५.३

१०. तैत्तिरीय संहिता–६.३.१०.५

११. ब्रह्मचारीष्णंश्चरति रोदसी उभे तस्मिन्देवाः संमनसो भवन्ति ।

स दातार पृथिवीं दिवञ्च स आचार्यं तपसा पिपर्ति ।। – अथर्ववेदः – ११.३.१

१२. श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं... स ह द्वादशवर्ष उपेत्य.. ।। धर्मशास्त्रका इतिहास भाग–१ पृ. २११

१३. अथर्ववेदः ११.५.३

१४. गोभिलगृह्यसूत्रम्– २.१०.१

१५. पारस्करगृह्यसूत्रगदाधरभाष्यम् – २.२

१६. संस्काररत्नमाला–पृ. १६४

१७. आपस्तम्भधर्मसूत्रम् – १.१.९

१८. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – १.१५

१९. वसिष्ठः संस्कारप्रकाशः – पृ. ४१५

२०. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – १.१५

२१. आपस्तम्ब धर्मसूत्रम् – १.१.९

२२. मनुस्मृतिः – २.६९

२३. महाभारतम्

२४. मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशास्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ।। – याज्ञवल्क्यस्मृतिः – १.३९

२५. संस्कारप्रकाशः – पृ. ३४०

२६. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – १.१४

२७. गोभिलगृह्यसूत्रम् २.१०.३

२८. नृसिंहः, पारस्करगृह्यसूत्र गधादरभाष्यम् – २.२ तथा आश्वलायनगृह्यसूत्रम् – १.४.१

२९. बृहस्पतिः, संस्काररत्नमाला–पृ. १७०

३०. स्मृतिचन्द्रिका–भाग–११ पृ. ३१

३१. मनुस्मृतिः २.७४

३२. अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ।। –मनुस्मृतिः २.१८७

३३. तैत्तिरिय आरण्यकः – २.१

३४. रेवती... धीयोऽवयन् । – आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ४.१०.१०. : मन्त्रपाठः – २.२.३

३५. येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदंधादमृतं तेन ।

त्वा परिदधाम्वायुषै दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे ।। पारस्करगृह्यसूत्रम् – २.२.७

३६. यज्ञस्योपवीतेनोपव्ययामि दीर्घायुत्वाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यय ।

सर्वेषां वेदानामधिपत्याय यशसे ब्रह्मवर्चसाय त्वा । – कौषितकि गृह्यसूत्रे – २.१.३१

३७. सा नो मेखले मतिमाधेहि मेधामथो नो धेहि तप इन्द्रियं च । – अथर्ववेदः – ६.१३३.४

३८. पारस्करगृह्यसूत्रम् २.२.१०

३९. मेधां च इन्द्रो दधातु मेधां देवी सरस्वती ।

मेधां मे अश्विनावुभवाधत्तां पुष्करस्रजौ ।। हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम् – १.८.४

४०. सामायुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय । आपस्तम्बमन्त्रपाठः – २.६.२

कुलसचिव (का.)

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्